

АЛАЯҚТЫҚ ГЕНЕЗИСІНДЕГІ ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ РӨЛІ

Сембай Ғабиден Бекетұлы

s.gabi@list.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Заң факультеті, Құқықтану мамандығының 2 курс магистранты, Нұр-Сұлтан қаласы.
Ғылыми жетекшісі – з.ғ.к., доцент Ашимова Ә.А.

Алаяқтық, кез келген қылмыс сияқты, мінез-құлық актісі бар. Кез келген қасақана қылмыс жасаған кезде оны жасаған адамның мінез-құлқы «адамның өзінің мінез-құлқын, сондай-ақ оның нәтижесін өз негізінде неғұрлым немесе одан аз толық бағалауы болады». Сонымен қатар, қылмыстық актіні талдай отырып, қылмыскердің мінез-құлқын өзі әрекет ететін жағдайдан бөлек қарауға болмайды. Бұл қылмыскерді біржола кеңістікте елестету мүмкін емес болғандықтан ғана емес, сонымен қатар қылмыстардың едәуір санындағы жағдай бейтарап емес және қылмыскерге және оның мінез-құлқына көп немесе аз дәрежеде әсер етеді. Қылмысты криминологиялық тұрғыдан бағалау өзінің жиынтығында оны жасауға мүмкіндік берген, сондай-ақ қылмыстық іс-әрекеттің нәтижелеріне басқаша әсер еткен, қылмыскердің заңды бұзуға бел байлаған, сондай-ақ оның мінез-құлқының уәждемесін анықтағанға дейін мүмкін болмайды. Детерминация шеңберіндегі қылмыстық жағдай қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайдың рөлін атқара алады. Әлбетте, сыртқы жағдайлардың әрекеті әр түрлі адамдарға бірдей әсер етпейді, олар өз кезегінде жағдайға қандай да бір жолмен әсер ете алады. Кез келген мінез-құлықта тұлға мен жағдайдың өзара әрекеттесуі байқалады, және де осы компоненттердің шеткі нүктелерінде:

а) қоғамға қарсы қондырғы болмаған кезде нақты өмірлік жағдайдың күшті әсері;

б) сыртқы жағдайдың мәні бойынша қандай да бір қысым болмаған кезде терең тұрақты қоғамға қарсы қондырғы.

Виктимологиялық зерттеу үшін, әрине, зардап шегушінің іс-әрекеті, әрекетсіздігі немесе жеке қасиеттері есебінен қысым көп немесе кем дегенде пайда болған жағдайлар үлкен қызығушылық тудырады [1,84].

Қылмыстық актіні жасау механизмінде, сондай-ақ виктимизация процесінде жәбірленушінің рөліне байланысты проблема алаяқтықтың виктимологиялық талдауын жүзеге асыру кезінде ерекше орын алады. Бұл, ең алдымен, осы қылмыс түрін жасаған кезде құрбандар көбінесе жоғары эмоционалдық, қанағаттанбаушылық, өзін-өзі ұстай білу және жеңіл оймен ерекшеленеді, олардың салдары шамадан тыс шиеленіскен және сонымен бір мезгілде әртүрлі аферистерге қатысты жиі байланысты болып табылады. Сонымен қатар, алаяқтық туралы істердің ерекшелігі-оларды тергеу әлеуметтік, психологиялық және этикалық тұрғыдан күрделі сипатқа ие. Жүргізілген зерттеу нәтижелері қылмыскердің алаяқтық жасауға ұмтылысы мен өзінің қылмыстық әрекеттерін (криминогендік жағдай) жүзеге асырған жағдайлар арасында белгілі бір тәуелділіктің болуын анықтауға мүмкіндік берді. Криминогендік жағдайдың көрінісі мен мазмұнының өзгеруі жәбірленушілердің қылмыс жасаған кезде де, оны жасағанға дейінгі қылмыскерлермен өзара қарым-қатынасының ерекшелігіне байланысты өтеді.

Осылайша, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, алаяқтық үш қосындылардың өзара іс-қимылының нәтижесі екенін айтуға болады:

1) кінәлі адамның жеке қасиеттері;

2) нақты өмірлік жағдай;

3) жәбірленушінің мінез-құлқы және оның жеке басының кейбір қасиеттері [2,72].

Дәл осы «үшбұрышта» алаяқтық актіні жасаудың түйінді тетігі жасалған, өйткені жағдайға жауап бере отырып, екі тарап та өздерінің мүдделері мен көзқарастарының ерекшеліктеріне сәйкес әрекет етеді, олар кейде сәйкес келеді.

Алаяқтықтың криминогендік жағдайларының негізін және мазмұнын құрайтын барлық көрсетілген үш факторлардың динамикалық өзара іс-қимыл тетігін анықтау осы өзара іс-қимыл шеңберінде жәбірленушілердің рөлін нақты оқшаулауға мүмкіндік береді. Л.В. Франк айтқандай, адамның мінез-құлқы тек қылмыстық ғана емес, сонымен қатар виктимді, яғни өзі үшін қауіпті, елеусіз, демек, белгілі бір жағдайда қылмыстық қол сұғушылықты жасауға себеп болуы мүмкін. Адамның өзі белгілі бір әлеуметтік рөлге, оның мәртебесіне байланысты виктимге айналуы мүмкін. Зерттелген жағдайларды талдау қылмыскердің қылмыс алдындағы және тікелей қылмыстық (және тіпті қылмыскерден кейінгі) жағдайдың элементі бола отырып, оның қызметіне кедергі келтіре отырып, қылмыскердің мінез-құлқын жиі анықтайды.

Сонымен, құрбанның алаяқтық акт механизміндегі рөлі, ең алдымен, оның мінез-құлқымен (қылмыстың жасалғанға дейін де, сол сәтте де) анықталады. Яғни, қылмыскердің алаяқтық жасауға шешім қабылдауына жәбірленушінің жеке басының қасиеттері, оның әлеуметтік жағдайы және басқалар әсер етуі мүмкін. Зерттеу барысында алаяқтықтың алдындағы криминогендік жағдайлардың барлық түрлері егжей-тегжейлі қаралды. Осы жағдайларда орын алған жәбірленушінің мінез-құлқын жан-жақты талдау оның негізгі түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

1. Виктимдік мінез-құлқы:

- оң жағдай 33,3% - да анықталды (сенімділікке, ырымшылдыққа, қайырымдылыққа, тұлғаның ашықтығына негізделген)

- теріс қаралған жағдайлардың 34,1% - ы атап өтілді, ол өзіне:

а) заңсыз (12,6 %);

б) бақылаусыз (21,5 %):

- сыртқы жағдайлардың әсерінің салдары ретінде жағдайлық сипатқа ие-8,7 %;

- қылмыстық акт басталғанға дейін бейтарап болып табылатын, бірақ қылмыс жасаған сәтте алаяқтың іс - әрекетіне ықпал ететін-12,8%.

2. Бейтарап мінез - құлық қылмыс жасаған кезге дейін де оны жасауға арандатпайтын, барлық қаралған қылмыстардың 32,6% - ы (құрбанды таңдау болған немесе оның жас немесе рөлдік виктимділігіне байланысты болған жағдайлар) [3, 20-24].

Осылайша, зерттеу барысында жәбірленушінің алаяқтықтан мінез-құлқының барлық түрлері бір процентке жуық үлестік айырмамен тең дәрежеде кездеседі. Сонымен қатар, қаралған жағдайларда жәбірленушінің мінез-құлқы 68% - ға (ол оң немесе теріс болса да) дәл осы адамға қатысты алаяқтық жасауға ықпал еткен фактісі маңызды болып табылады. Сонымен қатар, сот және тергеу органдарының қызметкерлеріне жүргізілген сауалнаманың нәтижелері көптеген жағдайларда, қаралып отырған алаяқтық санатын жасаған кезде адам оның немқұрайлылық, сенімсіздік көріністеріне байланысты немесе оның заңсыз немесе пайдакүнемдік уәждемесі бар мінез-құлқына байланысты құрбандыққа айналады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, сауалнамаға жауап берушілердің 78%-ы жәбірленушінің мінез-құлқының алаяқтық актінің құрбаны болу процесіне айтарлықтай әсер ету фактісін атап өтті. Жоғарыда баяндалғанның негізінде, жәбірленуші алаяқтық тетігінде аса маңызды рөл атқарады, бұл бұрын бірнеше рет атап өтілген. Сонымен қатар, қарастырылып отырған қылмыс түріне қатысты мынаны атап өтпеуге болмайды. Жәбірленушінің мінез-құлқы, сондай-ақ оның жеке қасиеттері және (немесе) әлеуметтік жағдайы, оның жасы барлық қаралған жағдайларда қылмыскердің кейбір жағдайларда сыртқы мән-жайлармен өзара іс-қимыл жасайтын нақты адамға қатысты алаяқтық жасауына әсер ететін шешуші фактор болды. Сонымен қатар, Д.В. Ривман пайымдауынша, «құрбандық белгілі бір жағдайда болу фактісінің өзі оны криминогендік етіп айналдыруы мүмкін, өйткені ол тек қана дәлелдердің пайда болуына ғана емес, қылмыс туралы ойдың пайда болуына да әсер етуі мүмкін. Ол шын мәнінде оған зиян келтіретін жағдайды жасай алады. Мұнда

виктимдік мінез - құлықтың көптеген нұсқалары-ең маңыздысы аздан бастап шешуші мінез-құлыққа дейін». Алаяқтық жасау кезінде жәбірленушінің виктимдік мінез-құлқы қылмыскерді қылмыстық акт жасауға итермелейтін себеп ретінде де, оны жасауға ықпал ететін шарт ретінде де болуы мүмкін.

Осылайша, жүргізілген зерттеу негізінде анықталды:

1) жәбірленушінің виктимдік мінез-құлқы адамның виктимогендік деформациясының салдары болып табылады, сол арқылы қылмыскердің өз құрбанын таңдауын анықтайды;

2) жәбірленушінің виктимдік мінез – құлқы қылмыскер ретінде таңдалғаннан кейін, қылмыстық ниетін жалғастыруға ықпал ететін өзіндік шарт ретінде орын алуы мүмкін (адам оның қандай да бір виктимділік түрлерінің болуына байланысты қылмыстың құрбаны болған кезде);

3) жәбірленушінің виктимдік мінез-құлқы оған тән емес іс-әрекет болып табылуы мүмкін. Кез келген жағдайда жәбірленушінің қандай да бір мінез-құлқы, алаяқтық тетігінде көрінсе, виктимизация процесіне белгілі бір әсер етеді [4].

Зерттеу сондай-ақ жәбірленушінің қылмыс алдындағы және қылмыстық жағдайларда виктимдік мінез-құлқы «арандатушылық» (яғни қылмыскерде қылмыстық қол сұғушылық жасауға шешім қабылдауға бел буады), сондай-ақ қылмыс туралы бұрын қабылданған шешімнің іске асырылуын жеңілдететін болуы мүмкін екенін растады.

Жәбірленушінің алаяқтықтан оның өзінің психикалық қарым-қатынасы (сондай-ақ оның салдары) тұрғысынан мінез-құлқын зерттеу кезінде мынадай қорытындылар жасалды.

1. Қаралған жағдайлардың 12,6 % - ында жәбірленуші пайдакүнемдік немесе қылмыстық уәждемеге негізделген өз мінез-құлқының сипатын түсініп, оған қатысты алаяқтық қол сұғушылықты жасауға мүмкіндік берді.

2. Жәбірленуші өзінің мінез-құлқының виктимділігін түсінбеді және оған қатысты қылмыс жасауға мүмкіндік бермеді. Жағдайдың «күдіктілігі», оны 54,8% - да болжай алатын еді.

3. 32,6% жәбірленуші оған қатысты қылмыс жасауға мүмкіндік бермеген және жағдайдың "күдікті" болуына байланысты мұны жасай алмаған және оны түсінуге ешқандай мүмкіндік болмаған жағдайлар үлесіне түсті. Яғни, қаралып отырған қылмыс түрін жасаған кезде жәбірленуші көп жағдайда өзінің абайсыз мінез-құлқын танытады деп айтуға болады.

Сонымен қатар, алаяқтықтың құрбаны (67,4%), аса сақ болу, қырағылық, кейбір жағдайларда ұстамдылық немесе күдіктілік байқалғанда оған қатысты қылмыстық акт жасаудан құтыла алар еді.

Демек, жүргізілген зерттеу көрсеткендей, алаяқтық генезисінде жәбірленушінің мінез-құлқын саралаудың орындылығы туралы оның осы қылмысты жасау жағдайын жасау тетігіне әсер ету қарқындылығы дәрежесіне байланысты гипотезасын ұсынған. Сондай-ақ мінез-құлықтың тағы бір түрі - аралас. Осылайша, аталған өлшемнің негізінде жәбірленушінің алаяқтықтан мінез-құлқының мынадай түрлері анықталды:

а) белсенді (жәбірленуші қылмыстық жағдайды жасауға бастамашылық жасайтын мінез-құлық түрі, қылмыскердің назарын өзіне тартады, кейде оны қылмыс туралы ойға итермелейді, мысалы, өзі тауарды сату, оған қандай да бір қызмет көрсету, «экстрасенс» көмегіне жүгінгенде және т.б.).

Жәбірленушінің осы мінез-құлқы 21, 3 % - да анықталды.

б) қылмыстық акт тетігінде пассивті (алаяқтық жасау жағдайын жасау қылмыскердің белсенді әрекеттерімен ғана байланысты болған кезде).

Мұндай мінез-құлық 32,6% - да кездесті.

в) құрбанның мінез-құлқы аралас болуы мүмкін (мысалы, бастапқыда қылмыс жасау жағдайын жасау негізінен қылмыскердің белсенді әрекеттерімен байланысты болған кезде, бірақ одан әрі жәбірленуші өзінің мінез-құлқымен оны қылмыстық әрекеттер жасауға итермелейді).

Мұндай жағдайлардың үлесі қаралғандар санынан 46,1% құрады. Бұған мысал ретінде, алаяқтың қандай да бір адамға лотерея, карта немесе құмар ойындардың басқа түрін ойнауды ұсынған (немесе оны айтқан) жағдайлар болуы мүмкін. Ойынға келісе отырып, жәбірленуші оған қатысты алаяқтық жасау мүмкіндігіне жол бермей, біраз уақыттан кейін, ұтылып (үлкен ұтысты алу үшін) немесе керісінше, ұтылып (ойнау үшін) ойынды жалғастыруды талап етеді, соның нәтижесінде ештеңе қалады. Осылайша, қылмыстық істерді зерделеу нәтижесінде жәбірленушінің алаяқтық қол сұғушылықты жасауға ықпал ететін мінез-құлқы осы қылмысты жасау жағдайын 12,6% құрайды. Сонымен қатар, оқиғаның үштен бір бөлігі жәбірленушінің виктимдік мінез-құлқы бұл ретте заңсыз сипатқа ие болды (немесе пайдакүнемдік уәждеме болды). Яғни, қылмысты жасауда жәбірленушінің рөлі дәл осы жағдайларда болды деп айтуға болады. Бұдан басқа, жарты-жағдайдан астамға (54,8 %) криминогендік жағдайды жасауға қылмыскер де, жәбірленуші да қатысты және бұл жәбірленушінің мінез-құлқына елеулі мән берген жағдайлар болды.

Мәліметтерді талдай отырып, тек алаяқтың кінәсі бойынша жасалған қылмыстардың үлесіне 32,6%, яғни үшінші екі оқиғадан астам (67,4%) - бұл құрбанның рөлі. Жәбірленушінің мінез-құлқының бөлінген түрлерін қарастырылатын қылмыс түрі үшін неғұрлым типтік деп белгілеуге болады. Шын мәнінде, қылмыстық алаяқтық акт механизмінде жәбірленушілердің мінез-құлқының барлық көріністерін ескеру қиын, себебі виктимдік мінез-құлқының үйлесімділігінің нұсқалары көп.

Мақаланы зерттеу барысында алынған нәтижелер құқық қорғау органдарының алаяқтықтың виктимологиялық алдын алу бойынша іс-шараларды әзірлеуі үшін пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар, қылмыскерге жаза тағайындау кезінде жәбірленушінің виктимдік мінез-құлқының сипаттамасы маңызды.

Криминогендік жағдайларды талдау және бағалау кезінде қылмыскердің жеке басын да, жәбірленушінің жеке басын да, қылмыс кезінде де оларды байланыстыратын жан-жақты қатынастарды да ескеру қажет. Бұдан басқа, аталған адамдардың уақыт сәттері, қылмыспен қатар жүретін сыртқы жағдайлар (алаяқтықты жасауға ықпал еткен немесе керісінше кедергі келтіретін), сондай-ақ осы құбылыстар арасындағы әртүрлі өзара байланыстар. Жәбірленушінің мінез-құлқы, сөзсіз, «оның сыртқы әлеуметтік ортамен өзара іс-қимылының нәтижесі, ол тиісті жағдайға жауап беретін адамның жеке тұлғалық қасиеттерінің жиынтығы арқылы сыналады». Сонымен қатар, жәбірленушінің мінез - құлқы (өзі сияқты) - қылмыстың объективті жағының белгісі және қоғамдық қауіпті әрекеттің сыртқы жағдайларына жатады [5,50].

В.С. Минская қылмыскердің жеке тұлғасына әсер ететін екі топты бөледі (әсер ету сипатына байланысты):

1. Санаға криминогендік әсер ететін жағдайлар, яғни қылмыс жасауға шешім қабылдауға ықпал ететін жағдайлар;
2. Қылмыстық нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін жасайтын немесе жеңілдететін басталған қылмыстық процесті алып жүретін жағдайлар.

Жағдайлардың бірінші тобына себеп жатады (осы адам үшін қоғамдық қауіпті әрекет жасауға шешім қабылдайтын сыртқы мән-жайлар)[6,47].

Бұл топқа себеппен қатар, адамның түсінуі қылмыс жасаудың неғұрлым қолайлы құралдары мен тәсілдерін таңдауға, өзінің ниетін нақтылауға мүмкіндік беретін өзге де мән-жайлар да жатады.

Мысалы, нақты адамға қатысты алаяқтық жасауға оның қызметтік міндеттерін орындауға немқұрайлы қарауы, немқұрайлылық, немқұрайлылық танытуы және т. б. себеп бола алады, ол туралы қылмыскерге белгілі болған, сонымен қатар оны алаяқтық жасауға итермелеген, сондай-ақ қылмыстық ниеттерді жүзеге асыруды жеңілдеткен.

Қылмыс алдындағы жағдай қысқа мерзімді және салыстырмалы ұзақ болуы мүмкін. Қылмыс жасау туралы ой алаяқта жәбірленушімен ұзақ байланыс жасау (және оның жеке басы туралы білімі болуы) негізінде де, сондай-ақ ахуалдық негізде де туындауы мүмкін.

Бұдан басқа, жәбірленушінің шынайы және толық рөлін және оның қылмыстың пайда болуына, дамуы мен салдарларына әсер ету дәрежесін анықтау кезінде тек тікелей алдыңғы қылмыспен ғана шектелуге болмайды. Жәбірленушінің мінез-құлқын бағалау тікелей криминалдық жағдайда да өте маңызды (яғни қылмыс жасаған жағдайда).

Яғни, қаралып отырған алаяқтық түрін жасау алдындағы криминогендік жағдайды талдауды бастамас бұрын, ең алдымен, алаяқтық пен жәбірленушілердің арасындағы қылмыскерге дейінгі байланыстардың сипаттамасын - олардың тұлғааралық қарым-қатынасын, әлеуметтік және өзге де байланыстарын талдауға жүгіну қажет.

Кез келген әлеуметтік қатынас өзінің әлеуметтік-психологиялық жағына ие және адамдар арасындағы тікелей немесе жанама қатынаста көрінеді. Бұл байланыстардың сипаты әртүрлі болуы мүмкін. Бірақ тіпті ең қысқа мерзімді байланыс пен қас-қағым сәтте өзара әрекеттесуде де реакциялар бар.

Жәбірленуші мен қылмыскер арасындағы қылмыс аралық әлеуметтік өзара қарым-қатынастардың сипаты қылмыстық қол сұғушылық мүмкіндігі туралы мәселені шешуге де, осылайша қылмыстық әрекеттің сипатын қалыптастыра отырып, қылмыс жасаудың құралдары мен тәсілдерін таңдауға да өз түзетулерін енгізеді. Осылайша, қаралып отырған қылмыс түрін жасау алдындағы қылмыстық жағдайларға дейінгі талдау кезінде, виктимологиялық сипаттама тұрғысынан қарағанда, жоғарыда көрсетілген шекаралар шеңберінде алаяқтар мен олардың құрбандары арасындағы өзара қарым-қатынас пен өзара байланыс сипатын қадағалау қажет. Қылмыскер мен жәбірленушінің алаяқтықтан өзара қарым-қатынасын зерттеу барысында бұрын көрсетілгеніндей, көп жағдайда алаяқтық пен оның құрбаны арасында қандай да бір өзара қарым-қатынас болмағанын (56,9%) көрсететін деректер алынды. Сонымен қатар, туралы деректер куәландырады әлеуметтік байланыстар көрсетілген тұлғалардың, бұл көбінесе олар кездейсоқ таныстар немесе мүлдем таныс емес адамдар.

Көптеген қылмыстарда алаяқтық ұсақ тұрмыстық деңгейде жасалған кезде (мысалы, уақытша пайдалану сылтауымен адамның жеке мүлкін иелену, алдамшы балгерлік, көріпкел) кездескен жағдайлар - 70,8%, сондай – ақ, қызмет көрсету, мәмілелер жасау кезінде делдалдық немесе өкілдікке негізделген алаяқтық жасаған кезде («шарттық» алаяқтық деп аталатын жағдайда), алаяқ пен құрбан бейтаныс болған немесе кездейсоқ таныс болып табылған кезде-58%, алдамшы мен жәбірленуші бейтаныс болған кезде-58% [7].

Екінші орында алаяқтық пен жәбірленуші арасында бейтарап қарым-қатынастар бар (27,7%), бұл көбінесе олардың арасында бірлескен жұмысқа немесе оқуға негізделген бейтарап іскерлік әлеуметтік байланыстардың болуына байланысты. Қаралған алаяқтық оқиғаларының төрттен бір бөлігінен астам жәбірленуші мен қылмыскер қызметтес болған немесе бірге оқыған-25,3%, бұл ретте бір-бірін жақсы білген және сенімді немесе бейтарап қатынастарда болған.

Сонымен, қорытындылай келе, алаяқтық байланыстары мен жәбірленушінің осы қылмыс түрінен өзара қарым-қатынасына жүргізілген жан-жақты талдау негізінде, көп жағдайда оның пайдакүнемдік уәждемесіне не артық сенімсіздігіне, немқұрайлылыққа, қайырымдылыққа, ырымшылдыққа негізделген жәбірленушінің мінез-құлқы оны жасау үшін бірнеше ықтимал себептердің бірі болып табылатынын атап өтпеуге болмайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ривман Д.В. Криминальная виктимология: Жертвы преступлений. Мошенничество. Хулиганство. Разбой. / Д.В. Ривман. - СПб.: Питер, 2004. - 84б.
2. Репецкая А.Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике / А.Л. Репецкая. - Иркутск. - Изд-во Иркутского университета, 1994. - 72 б.
3. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. - М., 1984. 20-24б.

4. Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И.И. Карпец, М. - 1976 г., Ратинов А. Р. Психологическое изучение личности преступника / А. Р. Ратинов, М. - 1981 г.
5. Ривман Д.В. Криминальная виктимология: Жертвы преступлений. Мошенничество. Хулиганство. Разбой. - Д.В. Ривман. - СПб.: Питер, 2004. - 50б.
6. Репецкая А.Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике / А.Л. Репецкая. - Иркутск. - Изд-во Иркутского университета, 1994. - 47б.
7. Надтока С.В. Виктимологические аспекты профилактики насильственных преступлений: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. В. Надтока - Ростов-на-Дону., 1999. – 46 б.
8. Минская В.С. Поведение потерпевшего в генезисе преступлений против личности (криминологическое и уголовно-правовое исследование): Дисс.... Канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.С. Минская. -М., 1972. – 76 б.
9. Алауханов Е.О. Организованная преступность в Республике Казахстан: социальные и процессуально-правовые аспекты: учебное пособие / Е.О. Алауханов.- Алматы: NURPRESS, 2012.- 152.
10. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім: оқулық / Арықбай Нүсіпәліұлы Ағыбаев.- Өнд., толықт. 4-ші бас.- Алматы: Жеті жарғы, 2011.- 630.
11. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің ресми сайты URL:<http://pravstat.prokuror.kz/rus/o-kpsisu/deyatelnost-komiteta/analiticheskaya-informaciya>
12. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі URL http://www.krg.adilet.gov.kz/kk/articles-inner/kazakstan-respublikasy_nyn-konstituciyasy